

ПРАИСТОРИЧЕСКИЯТ ТЪРГОВСКИ ЦЕНТЪР ВАРНА В ПРОУЧВАНИЯТА НА ХАРАЛД ХААРМАН – НЯКОИ КРИТИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Светлозар Попов

Abstract: *The name Varna occupies a key place in world ancient history. Everyone has heard about the gold of the phenomenal Varna I necropolis. This is the reason for our interest in the two books published in recent years by the famous German archaeologist Harald Haarmann: „The Mystery of the Danube Civilization“ (2015) and „In the Footsteps of Indo-Europeans“ (2020).*

The author defines Varna as one of the oldest, permanently inhabited places in Europe. He connects it with the earliest gold and the earliest processing of grapes for wine. He examines the social development of the local society and proclaims the emergence of the upper class and hierarchical structure of the society. For him, the Varna I necropolis testifies to the earliest elitist model, in contrast to other egalitarian Balkan Chalcolithic cultures.

These are generally the positives, but along with them, there are many negatives. It turns out that H. Haarmann does not know or does not use terms such as „Varna culture“ and „necropolis“, but speaks of Varna as of a city and trade center, and of the Varna necropolis as a „field with graves“, which is absolutely incorrect. As for the thesis about the „elite cavalry detachments of steppe nomads, bearers of the Kurgan culture, who had conquered Varna peacefully“, it reveals a weak knowledge of the facts and is close to absurd.

In this sense, the article gives positive assessments of a number of the views of the great archaeologist referred to the Chalcolithic center near Varna. At the same time, it does not spare him some critical remarks. Moreover, his books are aimed at the mass reader with a promotional focus. This is what makes some mistakes unwanted and dangerous, which can create a misconception and mislead the reader.

Keywords: *Varna, culture, Chalcolithic, Harald Haarmann, critique*

Днес, всеки с интерес към праисторията е чувал за къснохалколитния център Варна или най-малкото за златото от Варна и знае името на Харалд Хаарман като един от големите съвременни лингвисти-праисторици. Но Варна не е само име на феноменалния некропол с първата и най-голяма колективна златна находка от праисторията, а също и име на халколитна култура с уникален център – производствено-занаятчийски, морски, търговски, транспортен, културен и духовен. Тя е име на първата известна засега цивилизация. Разбира се, тук няма да се занимаваме с интригите и задкулисието, тровили десетки години атмосферата около „феномена“ Варна и родили уродливи „научни“ недоносчета като „предцивилизация“, „предградове“ или „несъстояла се цивилизация“. Защото цивилизация или

не, праисторическият център Варна не може да бъде пренебрегван. Защото и да загърбим всичко останало, достатъчни са данните за удивителните познания на халколитния варненец в сферата на абстрактните и приложни науки, като: математиката и геометрията, на материалознанието, астрономията, хидродинамиката, навигацията, земемерството и пр. (3). За тях свидетелстват хилядите артефакти вътрегробен инвентар и можем да говорим за „феномена“ Варна като за първото чудо на света и за първата цивилизация, била тя наричана „Стара Европа“, „Дунавската цивилизация“ или най-точно „Халколитната цивилизация Варна“. Тази е причината за многократното споменаване на центъра Варна в излезлите на български език книги на Харалд Хаарман „Загладката на Дунавската цивилизация“ (2015)

(6) и „По следите на индоевропейците“ (2020) (7) от познавач като техния автор. А за нас е любопитно да проследим начина, по който той прави това представяне, макар да знаем, че досега специално културата Варна никога не е била сред приоритетите му. И точно тази последна забележка придава смисъл на работата ни и я прави актуална.

Като начало следва да направим за яснота едно техническо уточнение. С цел да избегнем многократното преповтаряне заглавията на двете посочени книги и за да улесним читателя при всичките им цитирания по-долу в текста, ще ги бележим в скоби с римските цифри I и II и ще записваме цитираната страница от текста с арабски цифри. Като по-ранно изследване “Загадката на Дунавската цивилизация” ще отбелязваме с (I), а “По следите на индоевропейците” – с (II).

Първото споменаване името на Варна авторът отнася като пример за едно от най-старите постоянно обитавани места в Европа: “Най-ранните, постоянно обитавани места в Европа, не са градове като Атина или Рим, където датират най-ранните следи от заселване през второто хилядолетие пр.Хр., а Лариса в Тесалия и Варна в България, които са двойно по-стари” (I, 8). Само няколко реда по-надолу, на същата страница споменава Варна за втори път, сега, отдавайки дължимото ѝ, свързано с най-ранните в света златни находки, отбелязвайки лаконично: “Най-старите артефакти от злато са намерени в Стара Европа и са датирани към времето около 4500 г.пр.Хр. (златното съкровище от Варна)” (I, 8).

Тръгнал с тези признания относно ролята на Варна в развитието на праисторическото общество, Х. Хаарман не пропуска да допълни и с други достижения на варненци. Така например за него Варна при своя разцвет концентрира значителна част от металните изделия за епохата. По този повод той отбелязва “Няма друг район в света, в който да са намерени такива количества метални предмети в археологически обекти (общо 4700 кг мед и над 6 кг злато)”, като подчертава, че повечето от тях са за един не особено продължителен период от 7 столетия, между 4500 и 3800 г.пр.Хр. (II,156).

Това обстоятелство и мястото на Варна в морската търговия със степните номади (най-вече с метали и със сол от Провадия) става причина по мнението му за експанзията им към района (II, с.111). Именно това определя Варна като входна врата в процеса на индоевропеизацията на Европа. “От Варна тръгва процесът на индоевропеизация, който първоначално обхваща земите на Европа, по-късно и тези в Централна Азия и Индийския субконтинент”, отбелязва авторът (II, с.154).

Няма да сме приключили с изненадите, за които говори авторът, ако не допълним сред иновативните за варненци технологии още една: “Най-ранните сведения за пресоване на грозде и обикновеното производство на вино са от района на Варна и датират от V хил. пр.Хр.” (II, 220), констатира той.

Подчертавам тези няколко констатации, но далече по-значимо намирам мнението му по-друг един въпрос, който лично ме е интересувал. Той касае нивото на развитие в социалната организация, до което достига обществото в района на Варна. Вероятно е прав Х. Хаарман, когато говори, че жезлите са се утвърдили като символи на светската и духовната власт именно във Варна. По този повод силно впечатлен той отбелязва: “най-забележителната находка представлява златен жезъл, най-старият символ на царската власт в света.” Нека допълним, че тук, наред с множеството каменни жезли, се откриват и такива от мед, и обковани от злато, включително и един чисто златен. Той дори описва част от инвентара на гроб № 43 и подчертава, че “Преди степните номади да поемат властта във Варна, автохтонното палеоевропейско население не е познавало царете жреци” (II, с.151-155).

Следваща стъпка в общественото развитие е създаването на елит. “Степните номади – или по-точно: малки на брой, но влиятелни елитни групи поемат политическия (и военен) контрол върху доходоносния пазар... Не само във Варна може да се проследи промяна в обществото”. И като говори за Дуранкулак, пояснява: “Около сто години по-рано в областта на Дуранкулак се заселва водачът на клана от степите заедно с тесен кръг свои последователи. ... Инвентарът на некропола

от Варна свидетелства за драстични промени, преживяло тогавашното общество с появата на “висша класа” (I, 164-165). Важното е, че Варна става база за развитието на обществен елитарен модел, а политическите промени – предпоставка за развитието на йерархично структурирано общество“ (II, с.167-169).

Нека обобщим рисуваната картина. Обществото при Варна се отличава от егалитарните балкански общества и е елитарно. То въвежда и разполага с основните символи на жреческата и светска власт. В този смисъл определението, което се ползва често пъти за гроб № 43 като “царски” гроб, не се оказва пресилено. Варненското общество се дели на класи и приема йерархична структура. Както е известно, елитарното общество води в развитието си до организираната държава. Това последно разяснение иде да подкрепи собствената ни теза за Варненската цивилизация като общество с организация и управление, близки до държавната форма. Точно това заключение намирам за особено важно в опита ми да защитя идеята за Варна като първата цивилизация.

Дотук изказаните от Х. Хаарман твърдения са достоверни и интересни. Жалкото е, че освен тях не са малко и тези, за които не може да се каже същото. Да започнем с това, че още на пръв поглед прави впечатление странното обстоятелство, че Х. Хаарман почти никъде не говори за Варна като за археологическа култура и създава впечатлението, като че ли не я познава или не я признава за такава. Не говори и за “Варненски некропол” или “Некропола Варна I”, както те се разглеждат в нашата археология. За него Варна е град и търговски център, а вместо за Варненски некропол предпочита да говори за “гробове” или за “полето с гробове” (I, 8, 27,64,76). Това не е правилно, най-малкото защото подобни представи са несъстоятелни и погрешни. Варна днес може да си е град и морски курорт, но халколитно селище и градски център на мястото на Варна през халколита няма открити. Разбира се, известен е комплекс от осем крайбрежни селища от двете страни на някогашния дълбок Варненски залив, още от входа му, та чак до квартал Повеляново на гр. Девня. Но това не е гр. Варна, а нещо съвсем друго – цял комплекс от

селища, съществували и функционирали синхронно и съгласувано помежду си. По подобен начин стои и въпросът с некропола, доколкото определението “поле от гробове” е неопределено и неточно и се отнася за други култури.

Още в предисловието на “Загадката на Дунавската цивилизация” (2015), коментирайки културното ниво в развитието на т.нар. “староевропейци”, Х. Хаарман отбелязва: “Данните на културното ниво, до което достигат староевропейците предлагат някои изненади и някои рекорди в сравнение с целия свят.” Сред тях той поставя металургията на златото с цитираната в началото лаконична констатация.

По-надолу, в глава 4. “Занаятчийство и изкуство”, когато коментира обработката на метали, Х. Хаарман обръща специално внимание на златарското изкуство. Този път, спирайки се на златните находки от Варна и датирането им от 4500 и 4400 г.пр.Хр., той подчертава майсторските умения на златарите, като цитира мнението на К. Ренфрю, според когото наблюдаваното “...високо ниво на развитие на обработката на злато в предмети от най-старото златно съкровище в света дава основание за предположението, че в региона златото се обработва много по-рано (Renfrew 1986). Само че досега не са намерени по-стари продукти от злато” (I, 88), допълва той и определя обработката на злато за иновативна технология на староевропейците.

Така авторът признава богатите златни находки от Варна, но не споменава и думичка относно самото златарство. Мнението на К. Ренфрю, без никакви други разяснения би могло да внуши, че варненската находка е нещо случайно. Че златарството има дълга предистория и в този смисъл намереното при Варна не е нещо, което заслужава особено внимание, защото корените му може и да са съвсем другаде. При това положение е необходимо разяснението, че подобни ранни златни находки – единични и колективни – се срещат и другаде освен Варна, но изключително на територията на Североизточните Балкани и най-вече при културата Варна. Само че то липсва. Както и това, че най-ранните известни златни находки са от времето на средния халколит, но са също оттук – от некрополите Варна II и Дуранкулак

в Добруджа.

По този начин авторът оставя люлката на първото злато в анонимност, читателите сами да гадаят къде е била тя. Той изобщо не се задълбочава да потърси някакво обяснение за наблюдаваното явление или поне малко да разшири представите за него пред любопитния читател. Напротив, сякаш иска да го маскира, приписвайки го на някакви абстрактни и анонимни староевропейци. Затова и в разяснението си за първите златни находки той ги приписва на староевропейците и в скоби сочи името на Варна. За някои това може да е въпрос на пропуск. Да намериш обаче време и място за забележката на Г. Ренфрю и да спреш дотук, за мен би могло да е проява на лош вкус или на опит за манипулация.

Допълнително внимание на златния некропол Варна I авторът отделя и в самостоятелния текст: “Най-ранното златно съкровище на света” (I, 161-164), където се спира на два от най-известните и богати гробове – №43 и №36. Любопитно е да разберем, че двете най-силно впечатлили го находки са златният астрагал и златният скипър. Други изобщо не коментира.

Находките са действително впечатляващи, но още по-впечатляваща е интерпретацията им. Защото интересът на Х. Хаарман се свежда основно до тезата за “степните номади, овладели Варна”. По повод на астрагала той разяснява, че в миналото е бил ползван за игра като зарове за целите на гадаенето на жреците и дори го определя като “инструмент” за пророкуване, изработен от злато.” И в допълнение отбелязва: “Ценният астрагал в гроба на привилегирания починал може да означава само едно: почетеното с изключително ценни погребални дарове лице произхожда от степите, а неговият статус в обществото на Варна е на предводител или цар. За същото говори и втората впечатляваща находка, скипърът. Този символ на общественото положение също е чужд на староевропейците, те се запознават с него едва от номадите скотовъдци, които използват скиптри много преди контактите със земеделците. По-ранните скиптри са от камък и предимно във форма на моделирани глави на коне (Dergashev 2007 >: 69 ff) (I, 161-

164)

Трудно е да се квалифицира казаното и още повече самата теза, изразявана от автора, най-малкото, защото в конкретния случай астрагалът е открит в гроб №36, който обаче е символичен. Тъкмо затова е некоректно да бъде свързан с починал човек, при това “привилегирован”. Трудно ми е да разбера за какъв човек говори Х. Хаарман в символичен гроб. Това е сериозна фактологична грешка, свидетелство за сериозни пропуски.

Много въпроси повдига и златният скипър. На първо място, доколко той е свързан със степните номади. Най-ранните скиптри при тях авторът датира за V хил.пр.Хр. в Поволжието. Скиптрите са каменни – тип “конска глава”, видимо груби и примитивни. Златните и каменните жезли от Варненския некропол са също от V хил.пр.Хр., но качеството им е несравнимо по-високо. По-важното е обаче, че сред тях няма нито един от посочения тип “конска глава”. А и скиптри, като тези от двата варненски гроба, няма никъде по обширните територии на степните номади от времето на халколита. Затова всяко съпоставяне е крайно неуместно.

И обратното, каменни скиптри тип “конска глава”, характерни за степните номади, у нас са намерени два или три и няма нито един от халколита, а едва след него, от Преходния период. И този път фактите се разминават с твърдението на Х. Хаарман и не го подкрепят. Но има и друго, което авторът пропуска: как дивите степни номади, които си нямат и представа от металургия и още повече от леярство, докато се появят само край Варна, започват да си лаят медни и златни скиптри и астрагали? И моля, нека някой ни покаже тези скиптри тип “конска глава”. Но след като такива липсват, то коя е причината новите господари на Варна да не ползват техните си скиптри, а други, които не позволяват идентификацията им? И защо ли няма открити и други астрагали в гробовете от некропола, след като те били толкова модни? Не говоря за други златни астрагали, а за такива от животни, каквито са ползвали степните номади.

Още по-странно впечатление прави мястото и формулировката на текста, включен в

последната глава №9 на книгата – “Упадък и наследство на Дунавската цивилизация”. Защото е крайно неуместно върхът на самата цивилизация да се определи като упадък. Човек започва да се чувства неловко и глупаво, когато откриването на златарството като световна иновация се свързва с представата за упадъка в обществото, като му е отнето челното място на всяка друга иновация (I, 161-164). Не приемам подобна философия, намирам я за крайно погрешна и започвам да си мисля за особено отношение.

За щастие в книгата “По следите на индоевропейците” варненското злато не е обект на специални коментари. Споменава се единствено в частта “Траките и тяхното злато”. Сега авторът се вълнува единствено от въпроса, не дължат ли високите си умения тракийските златари на халколитните майстори, “оставили многобройните златни артефакти от Варна” (II, 289). Той се спира на златния Варненски некропол в пета глава, но с единствената цел да коментира “Първата миграционна вълна на степните номади (от средата на V хил.пр. Хр.)”.

Не бихме приели и израза “гробно поле”, когато се говори за некропол, защото той остава у човека погрешното впечатление, че тук не става дума за некропол, а за нещо друго, свързано с погребалната традиция. Изглежда че темата за некрополите остава дълбоко чужда за автора, но въпросът съвсем не е за подценяване. Защото за пръв път идеята за некропола като “град на мъртвите” и първите известни некрополи в погребалната традиция се появяват през неолита именно с културата Хаманджия в Добруджа. А разпространението им съвсем не е станало набързо и безпрепятствено. То е отнело цяло хилядолетие, докато излезе извън Добруджа и се разпространи в съседните територии на Мунтения и в Североизточна България.

Другаде на Балканите и в Европа некрополи от V хил.пр.Хр. няма открити и вероятно липсата им в културата Винча е причина за авторското отношение към темата. Днес некрополите са нещо обикновено и добре познато по целия свят. За халколита и особено за неолита те са нещо напълно иновативно. Ето защо

това би следвало да бъде изяснено, колкото и бегло да е и без подробности. Но да говориш за “гробове” или за “поле с гробове”, намирам за крайно неудачно, погрешно и объркващо. Действително, Х. Хаарман е озадачен от малкия брой открити гробове при културите Винча и Кукутени/Триполие. За жалост обаче не тръгва да опознае погребалния обред в Североизточните Балкани, където са открити единствените истински неолитни и халколитни некрополи, а търси обяснение в погребалната традиция с кремиране, каквато е била тя в Тесалия. Тази хипотеза си е негово право на изследовател, но засега тя няма никакви основания. Защото кремирането в Тесалия показва единствено, че обредът е бил познат през халколита. Но нищо повече, след като никъде другаде на Балканите няма и следа от него. Затова и въвеждащото изречение: “В много селища са намерени останки от кремиране.” (I, 76), е напълно невярно и подвеждащо извън територията на Тесалия.

Това е съществен пропуск в познанията на Х. Хаарман, но в никакъв случай не е нито първият, нито най-големият. Като не забравяме казаното за златния жезъл на привилегирания номад от символичен гроб №36, слабо познати за автора се оказват и самите халколитни археологически култури от Източните Балкани. Познанията му обикновено достигат културата Винча в Западните Балкани и тя се оказва еталон за всички съпоставки. В същото време той не познава Варна като култура, докато източнобалканското Караново е видимо пренебрегвано. А би било редно да знае, че именно културата Караново предоставя единствената хронологична скала на целия период от неолитния и халколитния хоризонт на балканската праистория, в това число и на ранната бронзова епоха (Караново VII) в Източните Балкани. Може би за един лингвист не е задължително да знае и да се съобразява с тези дадености, но това не го оправдава, когато коментира процеси от фундаментален характер и още повече, цели тяхното популяризиране. А да пишеш за Дунавска цивилизация и да не разпознаеш истинската цивилизация в лицето на културата Варна, е проява на грубо подценяване на археологичните дадености. Разбирам,

че Дунав извира от и тече през Германия, но това не е причина да си затваряш очите пред обстоятелството, че истинската цивилизация е разположена по западното черноморско крайбрежие, където са и Варна, и Дуранкулак, и много други халколитни селища и устието на Дунава е само най-крайният северен край на културата.

Разбира се, темата за центъра Варна не е изчерпана и авторът се връща многократно на нея. Тя обаче е разглеждана крайно едностранчиво, като нещо пасивно – единствено като обект на интереси от страна на нахлуващите индоевропейци. Тази позиция изобщо не е актуална за времето на късния халколит, а само създава една осакатена и превратна представа.

Можем да съжаляваме, че Х. Хаарман спестява на читателя какво е Варна и че тя не е само един некропол и не засяга единствено първото златно съкровище. Варна е много повече от това. Тя е изключителен производствен, морски транспортен и търговски, занаятчийски и металообработвателен, културен и духовен център, който се отличава от всички останали халколитни центрове по небивалата си концентрация на население. Като лингвист Х. Хаарман може да си позволи да не познава дъщерната култура Болград-Алдени, но да не познава самата култура Варна е недопустимо. Би могъл да не е чувал за културата Коджадермен в Североизточна България, но да не знае, че културата Гумелница в Мунтения е част от големия комплекс източнобалкански къснохалколитни култури Коджадермен – Гумелница – Караново VI си е сериозен пропуск. А да поставиш на финалната карта в “Загадката на Дунавската цивилизация” на територията на Източните Балкани, включително и на цяла България, маркировка за културата Гумелница, без и думичка да загатнеш за Караново е недопустимо и жалко за учен с претенциите на Х. Хаарман (I, 190).

Вероятно именно това непознаване и това подценяване проблематиката на неолита и халколита в Източните Балкани е причината за допуснатите фактологични грешки. Така например той говори за “поле от гробове” с най-големия брой единични погребения (около 900) в близост до Варна (I, 76), без да се

споменава, че става дума за некропол и че това е известният некропол при с. Дуранкулак. А липсата на разяснение, че той е единственият некропол, включващ погребения от всичките фази в развитието на културите Хаманджия и Варна, е друг пропуск. На читателя се спестява важна информация – че досега в некропола Варна I са проучени 308 гробове, че в района е проучен и трети некропол в гр. Девня с 26 погребения, само на 30 км от Варна. Съзнателно ще премълча известното за некрополите Варна II и Варна III. И че в езерата между некрополите Варна и Девня са съществували поне осем крайбрежни селища с внушителните за епохата размери от порядъка на 25-30 дка, при средна площ на халколитните селища у нас по 1.5-3 дка. Излишно е да казваме, че точно Дуранкулак е най-представителният праисторически обект по Западното Черноморие и не би следвало да е анонимен. Още повече, след като е не само много по-стар от културата Варна, но е и в основата на нейното възникване.

Прави впечатление обстоятелството, че при всичките си коментари, отнесени към Варна, Х. Хаарман говори за някакви известни само нему “степни номади” и изобщо няма представа за естеството и културата на населението в района. Ето, например, какво четем за използването на опитомения в северноморските степи кон. След разяснението, че първоначално, още през V хил. пр. Хр., конят е бил ползван от човека за товарно животно, а по-късно през IV хил. пр. Хр. са започнали и да го впрягат, авторът продължава: “5. Системното използване на коня като ездитно животно от войнските елити (от III хил. пр. Хр.): в течение на времето конят започва да служи като ездитно животно на воините, охраняващи номадските кланове. Военизирани конни отряди по подобие на скитите от I хил. пр. Хр. и легендарния монголски владетел Чингиз хан през 13 век не са съществували при праисторическите номади в южноруските степи. По онова време не е имало и необходимост от поддържането на по-големи военни структури. Търговските центрове отвъд степните пространства, като във Варна, са били превзети от индоевропейските степни номади благодарение на тяхната военна каста, която се е състояла от малки,

добре организирани конни отряди от елитни войни“ (II, 45).

Както разбираме, конят за пръв път започва да бъде използван от човека като товарно животно още през V хил.пр.Хр. Хилядолетие по-късно той вече е и животно за впрягане, а от III хил.пр.Хр. се ползва и за ездитно животно. Дотук всичко е ясно и звучи правдоподобно до заключителното последно изречение, според което малки, организирани конни отряди от елитни войни на степните номади превземали търговските центрове “като във Варна”. Защото формулирано по този начин, не става ясно къде е мястото на Варна в това твърдение. Дали авторът дава пример как Варна е била превзета и унищожена или как конните отряди са превземали търговските центрове след III хил.пр.Хр. Въпросът е доколко става дума за грешка на автора или неяснотата е плод от тромав превод с нееднозначно тълкуване? Защото, ако е авторова грешка, то тя е твърде голяма и недопустима.

Говорейки за първата миграционна вълна на степни номади в Югоизточна Европа и разпространението на праиндоевропейския език сред местното палеоевропейско население, Х. Хаарман коментира налагането на индоевропейския език от малка група социален елит на чужда територия като елитарен инструмент за налагане на политическата му власт. И за целта дава за пример “превземането на палеоевропейското Варненско търговско средище от степни номади” (II, 138). Примерът е крайно неудачен, доколкото “Варненското търговско средище” изчезва от лицето на историята в резултат от влиянието на природо-климатични и хидроложки фактори поне две столетия преди края на халколита в Североизточните Балкани и няма как краят му да е дело на войнствените номади.

По-важното е нещо друго. Че Варна възниква като продукт от заселването на придобило от Добруджа кроманьонидно население, носител на къснонеолитната култура Хаманджия, примесило се с местните палеоевропейци от културата Сава. Последното обезсмисля напълно изказаното становище. Друг въпрос е, че придържайки се безкритично към мнения отпреди 40-50 години, не вижда и не отчита

най-ранната миграционна вълна на днепро-доенецки племена в Дунавската низина и Тракия и на моряците хаманджийци в Добруджа, хилядолетие преди опитомяването на коня и появата на племената-опитомители на Балканите.

Колкото до ролята на солта като средство, привлякло интереса на степните номади към търговския център край Варна, каквото е мнението на Х. Хаарман (II, 141), редно е да уточним, че повторното подновяване работата на центъра през средния халколит е дело на споменатите хаманджийци. Въпросът е още по-интересен, защото появата им на Провадийското плато става около 500 години след като са уседнали в Добруджа (около 5200 г.пр.Хр). Преди заселването им край солницата, следите им могат да бъдат проследени при Шабла, в м. Болата край Калиакра, Каварна, Балчик, с. Божурец, м. Адата, с. Одръци, на входа на Варненския залив при м. Батарейта и курорта “Св. св. Константин и Елена”. Да не забравяме и некропола Варна II, само на 4 км западно от златния некропол Варна I, където бе открита първата златна гривна от времето на средния халколит. Само следите от това разселване заемат повече от 2-3 столетия и е изключено да се говори за операция “блицкриг”, както я представя Х. Хаарман.

Всичко това е явно свидетелство, колко чужди на автора остават емигрантите от първата миграционна вълна от късния неолит, оказала се непозната на Х. Хаарман. Възможно е солта да е била една от причините за привличането на номадите от втората миграционна вълна в самия край на V хил.пр.Хр. Липсват обаче археологични свидетелства солодобивът да е продължил и след края на халколита и това е само поредният много сериозен контрааргумент срещу становището на автора.

В стремежа си да докаже хипотезата си за експанзията на конните номади на Балканите и в частност в района на Варна, Х. Хаарман развива темата за жезла тип „конска глава“. На няколко места той обсъжда типичните за конните номади жезли от този тип и без каквито и да са основания ги свързва с Варненския некропол и културата Варна в противоречие с всички известни данни (II, 145). Следва да подчертаем, че жезли тип “конска глава” във

Варна никъде не са открити и като цяло на българска територия са известни само два-три. Нито един обаче не е от времето на халколита, а векове след като районът на Варна е напуснат и от обитателите си, т.е. след 4300 г.пр.Хр. и края на самата култура Варна. Намерените жезли са от времето на т.нар. Преходен период (4000-3200 г.пр.Хр.) (4). Тези единични артефакти са изключително примитивни, направени са от камък и няма нито един метален, от мед или злато, каквито са жезлите от Варна. В този смисъл цялата тази тема е несъстоятелна.

И за да бъде още по-убедителен, на следващите страници, след като за пръв път е записал, както подобава „Варненския халколитен некропол“, авторът отбелязва, че в него са открити нови погребални обичаи, нетипични за Югоизточна Европа. Че огромното разнообразие в погребалния инвентар свидетелства за социално разслоение, наблюдавано за пръв път в Европа и обобщава: “Може да се твърди, че във Варна се е формирал елит, за чието създаване от (бившите) степни номади свидетелстват не само жезлите с конска глава.” (II, 148-149). Тук му е мястото да кажем, че срещаният при Варна погребален обичай съвсем не е оригинален и че той е известен от културата Хаманджия още с появата ѝ преди 6-7 столетия. И второ, да повторя, че жезли тип “конска глава” във Варна и некропола няма и никога не са били намирани.

Глава 5-та “Първата миграционна вълна на степните номади (от средата на V хил. пр.Хр.) следва с подглавата “Вземането на властта в търговското средище Варна”. Тя започва с широкия географски обмен на стоки със скотовъдите от евразийските степи, като отбелязва правдиво, че артефактите с палеоевропейски произход достигат поречието на Дон и Средна Волга. Следва изброяването на възможните механизми за съвместно съжителство между местните автохтонни палеоевропейци и пришълците праиндоевропейци, с крайна цел овладяване на Варна и пояснението, че „превземането е станало без военна намеса“, за да не бъде разрушена местната общност. Като свидетелства за това, авторът дава примери с някои гробове, които обаче трудно могат да бъдат ползвани за доказване на тезата

му (II, 151-153).

Обобщавайки наблюденията си от Варненския некропол, Х. Хаарман заключава: „Културата във Варна представлява „доказателство за разпространението на номадските общества по оста изток – запад и позволява несъмнено – в съответствие с курганния модел на индоевропейския първоизточник – да се разпознае първата индоевропейска миграционна вълна, напуснала родните места в украинските степи и южните части на Русия“ (Mallory/Adams 1997: 557). Да се наложат като елит и да поемат контрола върху търговията е упражнение, което степните номади са повтаряли многократно през хилядолетията.“ (II, 154-155).

Няма да вземам отношение към последното изречение, което намирам за повече от пресилено, но и общото мнение на тримата известни праисторични за културата във Варна, като съответствие на курганния модел, е напълно несъстоятелна. Защото ако имаха и най-малката представа не само за некропола Варна I, но и за всичките десетки обекти от културата Варна, трябваше да са наясно, че тук и по това време няма и следа от нито един курган, за да говорят за курганен модел. През халколита няма нито един курган на територията на целия Балкански полуостров. Нима не правят разлика между курган и грунтов некропол? А предлаганото на страница 155-та сравнение между културите Варна, Дуранкулак, Усатово и Чернавода е напълно неподходящо, доколкото тези четири култури са от три епохи и всички сравнения са крайно неудачни. И че култура Дуранкулак никога не е имало, тъй като обектът първоначално е принадлежал към културата Хаманджия, а през късния халколит – към културата Варна.

Добре разбирам привързаността на автора към курганната хипотеза на голямата праархеоложка Мария Гимбутас, но това не бива да е безкритично и безотговорно. Аз също я приемам и в никакъв случай не я игнорирам. Само че това не може да става на сляпо, без да се съобразяваме със самите археоложки открития. Да не бе гледал с такова пренебрежение културата Варна, Х. Хаарман може би нямаше да изтърве мнението на световноизвестната

праархеоложка в интервю пред варненския вестник „Народно дело“ от 1976 г.: „И докато като цяло културата, разпространена на Балканския полуостров, е на по-високо равнище от останалите култури, етническата група от Варненския некропол е на по-високо равнище от всички останали“ [1].

Това означава, че сме наясно и не отричаме поредицата емигрантски вълни на праиндоевропейско население на Балканите, идвайки от североизток, от степите на Украйна и Южна Русия. Дори отчитаме четири, а може би и пет, а не три мащабни миграции на праиндоевропейско население към Добруджа, взели решаващо участие в етногенезата на траките (2). Първата мащабна миграционна вълна е още през късния неолит и за никакви опитомени коне и степни конници, нито за кургани може изобщо да се говори. През втората половина на VI хил. пр. Хр. в Долнодунавската низина усядат днепро-донецки племена, които повлияват местната неолитна култура Боян, налагайки фазата Видра и прониквайки на юг в Тракия, те стават причина за края на културата Караново III и замаяната ѝ с Караново IV. По пътя си, достигайки Приазовието, те стават причината за вторичен миграционен процес на местното население от крайбрежието, което достига и усяда в Добруджа, създавайки т.нар. култура Хаманджия. А уседналите хаманджийци са първите заселници на Добруджа и първи мореплаватели в Черно море след опустошенията от потопа в Черно море около 5600 г. пр. Хр.

Това са хората въвели редица иновации, като морската търговия на далечни разстояния, най-ранното каменно строителство в Европа, първите некрополи, първи ювелири, а може би и първи златари. Те обаче никога не са били степни номади. Самите днепро-донецки племена са скотовъди, говедовъди, но също не са от степните номади, за които говори Х. Хаарман и не са коренно степно причерноморско население, а са дошли от земите между Прикарпатието и Балтийско море, от юг и от север и от поречието на Днепър, на изток до това на р. Горин, на запад.

Разбира се, въпросът с миграциите на европейско население от степите на североизто-

ка е много по-обширен, за да го разглеждаме подробно. Редно е обаче да разясним, че бурното време в средата на халколита, което М. Гимбутас и Х. Хаарман свързват с миграцията Курган I, Х. Тодорова отдава на процеси, развили се в Среднодунавския регион, а не в степните зони на Северното Причерноморие (5). И ако Х. Тодорова не греши, разигралите се събития не се дължат на миграция на степни номади, а на други племена. Но дори да не е права, кургани до края на халколита на територията на Балканите няма открити. Ето защо, не смятам за правилно да говорим за миграция „Курган“ през средния халколит при липсата на самите кургани.

Би било абсурдно самите хаманджийци да бъдат квалифицирани като „степни номади“. Независимо от развитото си корабоплаване, в Добруджа хаманджийците се задържат като коренно население до края на неолита и през халколита, създавайки десетки селища. През средния халколит те започват да се разселват на юг по морския бряг към Шабла, Каварна и Варна, и достигат Провадийското плато. Те са създателите на къснохалколитната култура Болград северно от дунавското устие, играла важна роля в развитието на културата Кукутени/Триполие. Именно те са големите производители на сол, те въвеждат нови технологии, които им позволяват невиджано по мащабите си солопроизводство до около 4-5 тона сол на едно зареждане на мощностите. И то, разбира се, е изцяло предназначено за търговия. Същите хаманджийци през късния халколит създават със завареното население културата Варна и целия комплекс крайбрежни и сухоземни селища, включително и при Созопол, откъдето пък организират вноса на мед и медни изделия за металообработвателния център Варна. Не само селищата, но и некрополите са тяхно дело, включително и златните некрополи Варна I, Варна II и Варна III, този в Дуранкулак и в Девня. Техни са кроманьонидните скелети в изброените некрополи, а не на конниците индоевропейци.

Знаейки всичко това, нека попитаме, това ли са степните номади на Х. Хаарман? Защото преди да заселят района на Варна, те са били уседнало население в Добруджа в продълже-

ние на 600-700 години. Действително, те идват от степите на приазовското крайбрежие и са познавали освен морския начин на живот и поминък, примитивното неолитно земеделие и скотовъдството. Но това, че са познавали скотовъдството не ги прави номади и още по-малко степни. Същото се отнася и за техните протоевропейски белези. Те също не ги правят степни номади. И най-малко “царят” от гроб №43 е такъв, независимо от северния кроманьонен антропологичен тип и погребалната поза по гръб, в изпънато положение с ориентацията север-юг, може да се нарече “номад”. Действително, в дясната си ръка той държи жезъл – каменна брадва обкована със златни обковки и златен наконечник, а в гроба му има и още две медни брадви, които биха могли също да се разглеждат за жезли. Те обаче нямат нищо общо с грубите каменни скиптри тип „конска глава“. Нещо повече, в нито една от стотиците селищни могили и десетки погребения от епохите на неолита и халколита у нас не са открити останки от кон или изделия, наподобяващи външно на кон, каквито се срещат при истинските степни номади.

Това е причината, за да критикуваме представената ни от Х. Хаарман картина и още повече, когато говорим за културата Варна. Затова не приемаме, че „Културата от Варна дава доказателства за експанзията на степните народи от изток на запад...“. А колкото до описания сценарий – ограничени по численост елитни военни групи индоевропейци да поемат политическия и военен контрол над доходоносни пазари от рода на Варна и Дуранкулак, това е нелепа фантазия. Същото се отнася и за картината с водача на клана, заселил Големия остров на Дуранкулашкото езеро, където елитът си били издигнали каменни къщи, отчасти двуетажни с най-хубавия изглед към езерото. Тя е толкова идилична и осъвременена, че човек чак онемява. Както и продължението, че минали-неминали стотина години елитът завладява и Варна, но без да я разруши, за да може да я използва. Защото археологическите свидетелства доказват нещо друго. Хаманджийците никога не са завладявали центъра Варна! Те са неговите създатели! Напротив, те самите изчезват, за да дадат мяс-

то на новите “варненци”.

Съжалявам че трябва да го кажа, но няма как да премълча и да не отбележа, че голяма част от твърденията дотук разкриват дълбоко непознаване на фактологията и едно крайно повърхностно и непрофесионално отношение по въпроса, с вид повече на журналистическо разследване, отколкото научно съобщение. По-горе отбелязах, че преди хаманджийците да поемат на юг, те са прекарвали повече от 500 години в Добруджа и тук те не са били степни номади. Не са били степни номади те, когато още до появата си тръгват да плават на кораби до Егейско море, за да внасят ценните миди *Spondilus dentalium* и да правят ювелирни изделия, с които да заливат праисторическа Европа от Поволжието на изток, до Северна Франция и Дания, на запад. Липсва разумно обяснение как степните номади стават първите строители на каменни къщи в Европа, защото те нямат никаква нужда от каменни къщи. Нали са номади, които скитат постоянно из степите? За какво им са къщи и то с каменни цокли? И защо са заселили острова номадите, когато пашата, която ще намерят там едва ли ще стигне за десетина говеда или за малко стадо овце?

Но и пред всички небивалици човек да си затвори очите, няма как да не възрази на измислицата с миролюбивите номади, когато истината е съвсем друга. И когато се оказва, че те никого не са завладявали на териториите на Долен Дунав, поне до края на V хил.пр. Хр. А напротив, те са хората, дали на солдобива промишлен характер и положили много усилия за да опазят ценните извори. Те не са завладявали Дуранкулак от когото и да е, а са създателите му, както и на многобройните селища в района на Варна. И накрая, те са истинските създатели както на морската търговия, така и на морския търговски, производствен, културен и духовен център Варна. И родоначалници на културата Варна!

Странно е да говориш за удивителния балкански халколит, да се пишеш, едва ли не за негов кръстник и да го наричаш „Дунавска цивилизация“. Странно е да не забележиш и не разпознаеш истинската цивилизация по западното черноморски крайбрежие. Странно е

да знаеш името на Варна от златото на Варненския некропол и от едноименния търговския център тук. Срамно е обаче да подменяш името на самата цивилизация и да не разбираш, че тя може да носи единствено името на златния некропол и на търговския център ВАРНА! Всички останали идеи и предложения са неуместни, неточни и са само жалки опити за подмяна на истината!

Литература:

1. Гимбутас, Мария. Интервю. – Народно дело, 31 юли 1976.
2. Попов, Светлозар. Пратраки и траки в Източните Балкани. Варна, 2020, с. 62-125.
3. Смоленов, Христо и Христо Михайлов. Тайното знание на Черноморската Атлантида. С., 2010, с. 21-22, 23-24, 27, 35, 48.

4. Тодорова, Хенриета. Добруджа през праисторическата епоха. – В: История на Добруджа, 1984, Т.1, с. 56-58.

5. Тодорова, Хенриета. Каменно-медната епоха в България. С., 1986, с. 222-223.

6. Хаарман, Харалд. Загадката на Дунавската цивилизация. С., 2015.

7. Хаарман, Харалд. По следите на индоевропейците. С., 2020.

За контакти:

Д-р Светлозар Попов

GSM: 0886187176

E-mail: sv_popov@abv.bg